

**A reflection on the semantic function of “religious, mythological-metaphorical counter-discourses”
In some critical narratives of the novel
*Jaziresargardani*¹**

**Parvin Gholamhosseini², Parastoo Karim^{*3}, Hamidrezaghanooni⁴,
Jahangir Safari⁵**

Received: 02/04/2023
Accepted: 24/05/2023

* Corresponding Author's E-mail:
karimi-p@sku.ac.ir

Abstract

Counter-discourses with religious, mythological and metaphorical motifs are among the most diverse counter-discourses in the novel *Jaziresargardani*. The novel *Jaziresargardani* by Daneshvar is one of the socio-political novels after the Islamic Revolution, in which the author was able to examine the social forces and intellectual developments of the revolution generation, taking into account the conditions of Iran in the 1950s, and give a realistic picture of Iran's social situation. In this novel, to express ideologies such as the

1. The thesis is extracted from Parvin Gholamhosseini's doctoral thesis.
2. PhD student, Department of Persian Language and Literature (Pure), Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0002-9433-7063>
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0001-6925-9561>
4. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University of Tehran, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0001-7861-6858>
- 5 . Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0002-4344-3907>

Copyright: © 2024-2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ideology of freedom, westernization, conflict and class divide, seeking justice, etc., the scholar has been influenced by Quranic verses, hadiths, national stories-mythologies and metaphorical antidotes. Investigating the types and methods of deepening and intellectual, semantic and cultural development of counter-discourses and their structure is essential for better understanding of the narratives; Therefore, in this research, the reflection of religious, mythological and epic counter-discourses in the novel *Jaziresargardani* has been investigated with a descriptive-analytical method. The emerging data show that in some cases, the author has used pods to emphasize or justify discourses or to convince and persuade his audience. For example, to oppose Westernization, while some characters consider following the West and imitating it as the only way out of problems, using Quranic verses reminds Iranian Islamic culture, or to express the concept of seeking justice from the story of Bahram Khorramdin and the epic. Ashura has benefited. By this method, he strengthens and supports critical discourses

Keywords: Discourse halos, religious antipodes, verses, metaphors, myths *Jaziresargardani*

1.Introduction

In the analysis of this component, two issues of macro-narrative and sub-narrative should be mentioned. The grand narrative refers to any comprehensive and comprehensive story, classic texts or old narration of historical events, which "contains a universal truth on which these narrations are based, and claims that only through them can the truth be evaluated." show" (Abdullah, 2002:157); But the sub-narratives are separated and discrete narratives from the heart of the macro-narrative that deal with different issues and issues. Postmodern writers constantly jump from one narrative to another and from one branch to another and tend to move away from the grand narrative. "They constantly interrupt the flow of the narrative and start another narrative, which can be used for the excessive complexity of the story

in addition to the narrator's psychosis and the reflection of the lack of coherence in life" (Mets et al., 1389:229). In the novel *Wandering Island*, in accordance with this postmodern principle, sub-narratives take the place of the main narrative, and the novel proceeds in the form of parallel sub-narratives that take the reader with the labyrinth of narratives. considered, the texts have been interpreted in a more or less complex analysis in such a way that they reflect the deep transformation of cultural and social layers and... in the whole postmodern era, (Hatfi, 2020: 5).

The studies of formalists and structuralists focused on the fact that the meaning of the work cannot be summarized in the work itself and there are several factors that transfer the semantic implications of the work outside it. In simple words, the meaning of the work is not true. Yuri Lotman spoke about intertextuality. In his opinion, there are factors and elements that do not reveal the meaning of their text if they are not deciphered according to other texts (Ibid.:21-22). No discourse can be investigated without considering the social function of discourses and the relation of these discourses with social situations. The novel *Wandering Island* by Daneshvar is one of the prominent social novels after the Islamic revolution, in which the author has been able to examine the social forces and intellectual developments of the generation of the revolution by taking into account the conditions of Iran (before the revolution) and create a realistic picture of the social situation in Iran. give a hand. This realistic novel, which according to Lukács, is the epic of the modern era and the most important literary form of this period, can be placed in an unbreakable link with historical and social builders, and since the subject of the novel is "man", it has a close link with the life of society, struggles and It has its policies (cf. Lukacs, 1998: 102- 103). Daneshvar of supporting anti-discourses and sub-discourses that have a structure influenced by motifs such as culture, customs and traditions of ethnicity and descent, religious and ritual beliefs and mythological and metaphorical anti-

discourses. And by creating semantic halos, it strengthens and supports the core of the discourse system in the narrative.

2. Research Question(s)

In this research, we try to answer the following questions:

- In the social-political discourses in the novel *Wandering Island*, what tricks and devices are used to communicate with the audience? - What kind of devices did the author use to convince the audience? - What effect does the examined poems have on the audience and their attitude? Or do they have a special message?

3. Literature Review

Davoudi Moghadam, Shayiri and Qutbi (2016), "The role of anti-discourses in the discourse analysis of Surah Kahf (study of the stories of YaranGhar, Khizr and Musa)"; in this research, the anti-discourses in Sura Kahf are analyzed and explained. The findings of the research show that this surah contains It is based on some semantic features such as objectification through the expansion of discourse and storytelling, central reference, highlighting with archetypes, breaking the habit and allegory, and the appropriate and appropriate use of antipodes such as observant, component antipodes, etc.

Kanjuri et al. (2018), "Making allusions in new ghazals"; in this article, the types of allusions in the vertical axis of new ghazals by SiminBehbahani, Manouchehr Nistani, Mohammad Reza ShafieiKodkani, Mohammad Ali Bahmani, Hossein Manzavi, and Qaisar Aminpour are investigated. The results show that the allusions used in new Ghazal have a diverse structure and are manifested in different types and ways such as parallel allusions, allusions, structural allusions, debate allusions or allusive debates, etc.

- Madrasi and Kazemzadeh (2010), "Types of hints in Hossein Manzavi and SiminBehbahani's ghazals"; This research aims to examine all kinds of allusions in the sonnets of these two poets. The authors have come to the conclusion that the relatively wide use of allusions in Hossein Manzavi and SiminBehbahani's ghazal, on the

one hand, creates new meanings, and on the other hand, plays an important and effective role in making their poetic images more imaginative and enriching.

- PourhaiderBeigi and Kolahchian (2017), "Reflection on the semantic and rhetorical function of allusion in Saadi's ghazal"; The findings of this research indicate that the most prominent types of hints in Saadi's ghazal are: Qur'anic-narrative allusions and stories; Especially the story of the prophets, historical-fictional allusions (romantic adventures that are dominated by the story aspect) and mythological-epic allusions.

According to the searches conducted in the field of the semantic function of "religious, mythological-metaphorical counter-discourses" in some critical narratives of the novel *Wandering Island*, it has rarely been noticed by the critics of the novel; Therefore, dealing with this topic in this novel can be a victory for Babi to get into Daneshwar's political and social thoughts and how these thoughts are reflected in his language.

4.Methodology

The purpose and necessity of the research is to investigate how religious-ritual, mythological, and metaphorical anti-discourses are present in the narratives and text of the society, and in each historical period, according to the political-social situation of the same era, how religious and mythological issues- Hamasi came to the writer's aid and they have an effect in strengthening and supporting the author's desired discourses. Therefore, considering the importance of the role and function of such anti-discourses in the novel *Wandering Island*, the researchers have investigated this specific characteristic in this Daneshvar work. Based on the mentioned topics (religious-ritual, mythological, metaphorical, and antipodes related to swearing), the characteristics of the text were presented and interpreted in the body of the research.

5.Results

Counter-discourses with religious and mythological motifs are among the most frequent types of counter-discourses in the novel *Wandering Island*, which have a striking appearance. In this novel, Daneshvar is influenced by Quranic verses, hadiths, myths, etc. One of the best characteristics of Daneshvar's writing is that he, with his knowledge of Islamic culture, has been able to draw inspiration from Quranic verses, hadiths of innocents, myths and epic stories in appropriate cases. Make your speech more beautiful and inspiring. The use of literary counter-discourses and direct and indirect references to Quranic verses and concepts are among the characteristics of his writing. In fact, the author's main model in his works is the Quran. He has used the verses of the Quran in the context of praising and praising God, teaching moral and Islamic points and practical results in life. , has created culture and history. .. In general, the pods raised in the social-political novel *Wandering Island* (especially the mythical pods) can be considered as parts of social struggles and tricks to express the ideological goals of the author. This type of attitude will emphasize the social effects of discourse on the future; These types of pods have a supporting function and appear in the narrative for defense, support and emphasis next to the core of the discourse. Daneshvar For opposing westernization, while some characters consider following the West and imitating it as the only way out of problems, the use of Quranic verses reminds Iranian Islamic culture, or for the concept of seeking justice from the story of Bahram Khorramdin and the epic of Ashura. has benefited By this method, he strengthens and supports critical discourses.

دوفصلنامه روایت‌شناسی

سال ۸، شماره ۱۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، صص ۲۹۹-۳۳۸

مقاله پژوهشی

تأملی بر کارکرد معنایی «پادگفتمان‌های دینی، اساطیری - استعاری»

در پاره‌روایت‌های انتقادیِ رمان جزیره سرگردانی^۱

پروین غلامحسینی^۲، پرستو کریمی^{۳*}، حمیدرضا قانونی^۴، جهانگیر صفری^۵

(دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۳ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۳)

چکیده

پادگفتمان‌ها با موتیف‌های دینی، اسطوره‌ای و استعاری از متنوع‌ترین پادگفتمان‌ها در رمان جزیره سرگردانی به شمار می‌روند. رمان جزیره سرگردانی اثر دانشور از رمان‌های اجتماعی - سیاسی پس از انقلاب اسلامی است که نویسنده توانسته است با در نظر گرفتن شرایط ایران در دهه ۱۳۵۰، به بررسی نیروهای اجتماعی و تحولات فکری نسل انقلاب پردازد و تصویری واقع‌گرایانه از اوضاع اجتماعی ایران به دست دهد. دانشور در این رمان، برای بیان ایدئولوژی‌هایی نظیر ایدئولوژی آزادی، غرب‌زدگی، تضاد و شکاف طبقاتی، عدالت‌خواهی

۱. مقاله مستخرج از رساله دکتری پروین غلامحسینی است.

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی (محض)، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

<http://www.orcid.org/0000-0002-9433-7063>

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول).

Email: karimi-p@sku.ac.ir.

<http://www.orcid.org/0000-0001-6925-9561>

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

<http://www.orcid.org/0000-0001-7861-6858>

۵. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

<http://www.orcid.org/0000-0002-4344-3907>

و... از آیات قرآنی، احادیث، داستان‌های ملی - اساطیر و پادشاهی‌های استعاری تأثیر پذیرفته است. بررسی گونه‌ها و شگردهای عمق‌بخشی و توسعه فکری، معنایی و فرهنگی پادگفتمان‌ها و ساختار آن‌ها، جهت شناخت و درک بهتر روایات، امری ضروری است؛ از این‌رو در این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انعکاس پادگفتمان‌های دینی، اساطیری و حماسی در رمان «جزیره سرگردانی» مورد بررسی قرار گرفته است. داده‌های برآمده نشان‌گر آن است که نویسنده در برخی موارد برای تأکید و یا توجیه کردن گفتمان‌ها و یا متقاعد کردن و ترغیب مخاطب خود از پادها کمک گرفته است. مثلاً برای مخالف با غرب‌زدگی، در حالی که برخی از شخصیت‌ها پیروی از غرب و تقلید از آن را تنها راه‌هایی از مشکلات می‌دانند، به کار بردن آیات قرآنی، فرهنگ ایرانی اسلامی را یادآوری می‌کند و یا برای بیان مفهوم عدالت‌خواهی از داستان بهرام خرم‌دین و حماسه عاشورا بهره گرفته است. او توسط این شگرد، موجب تقویت و حمایت گفتمان‌های انتقادی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: هاله‌سازی‌های گفتمانی، پادشاهی‌های دینی، آیات، استعارات، اساطیر، جزیره

سرگردانی.

۱. مقدمه

در تحلیل این مؤلفه باید به دو مسئله کلان‌روایت و پاره‌روایت اشارت کرد. کلان‌روایت به هر گونه داستان جامع و فراگیر، متون کلاسیک یا روایتی کهن از وقایع تاریخی گفته می‌شود که «در آن‌ها یک حقیقت جهانی نهفته است که بر پایه آن این روایات بنا شده‌اند و چنین مدعی است که تنها از طریق آن‌ها می‌توان حقیقت را ارزیابی نمود» (عبدالله، ۲۰۰۲، ص. ۱۵۷)؛ اما پاره‌روایت‌ها، روایت‌های تفکیک‌شده و گسسته از دل کلان‌روایت است که به موضوعات و مسائل مختلف می‌پردازد. نویسندگان پست‌مدرن

پیوسته از روایتی به روایت دیگر و از شاخه‌ای به شاخه‌ی دیگر می‌پرند و به دور شدن از کلان‌روایت تمایل دارند. «آن‌ها مدام جریان روایت را قطع و روایت دیگری را آغاز می‌کنند که می‌توان علاوه بر روان‌گسیختگی راوی و انعکاس نبودن انسجام زندگی برای پیچیدگی مفرط داستان نیز به‌کار رود» (متس و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۹). در رمان جزیره‌ی سرگردانی نیز به تبعیت از این اصل پست‌مدرن، پاره‌روایت‌ها به جای کلان‌روایت می‌نشینند و رمان در قالب پاره‌روایت‌هایی موازی پیش می‌رود که خواننده را با هزارتوی روایت‌ها همراه می‌کند. «از آن‌جا که ژرف‌ساخت معنا با ژرف‌ساخت تحولات اجتماعی، همسان تلقی شده، متن‌ها در تحلیلی کم و بیش پیچیده به گونه‌ای تأویل شده‌اند که تحول عمقی لایه‌های فرهنگی و اجتماعی و... در کل دوره‌ی پست‌مدرن را بازتاب می‌دهند، دوره‌ای که هم اکنون در آن زیست می‌کنیم» (هاتفی، ۱۳۹۹، ص. ۵). مطالعات فرمالیست‌ها و ساختارگرایان در این راستا متمرکز شد که معنای اثر نمی‌تواند در خود اثر خلاصه شد و عوامل متعددی وجود دارند که دلالت‌های معنایی اثر را به بیرون آن انتقال می‌دهند. به زبان ساده، معنای اثر قائم به ذات نیست. یوری لوتمن، از بینامتنی بودن سخن گفت. به نظر او عوامل و عناصری وجود دارند که اگر با توجه به متن‌های دیگر رمزگشایی نشوند، دلالت معنایی متن خود را آشکار نمی‌کنند (همان، ص. ۲۱ - ۲۲). هیچ‌گفتمانی بدون توجه به کارکرد اجتماعی گفتمان‌ها و نسبت این گفتمان‌ها با وضعیت‌های اجتماعی قابل بررسی نیست. رمان جزیره‌ی سرگردانی اثر دانشور از رمان‌های اجتماعی برجسته پس از انقلاب اسلامی است که در آن نویسنده توانسته است با در نظر گرفتن شرایط ایران (پیش از انقلاب)، به بررسی نیروهای اجتماعی و تحولات فکری نسل انقلاب پردازد و تصویری واقع‌گرایانه از اوضاع اجتماعی ایران به دست دهد. این رمان واقع‌گرا که از نظر لوکاچ، حماسه دوران مدرن

و مهم‌ترین شکل ادبی این دوره است، می‌تواند در پیوندی ناگسستنی با سازنده‌های تاریخی و اجتماعی قرار گیرد و از آن‌جا که موضوع رمان، «انسان» است، پیوندی تنگاتنگ با زندگی جامعه، پیکارها و سیاست‌های آن دارد (ر.ک. لوکاچ، ۱۳۸۸، صص. ۱۰۲-۱۰۳). دانشور از پادگفتمان‌ها و پاره‌گفتارهای حمایتی که ساختاری متأثر از موتیف‌هایی همچون فرهنگ، آداب و سنن قومی و تباری، اعتقادات دینی، آیینی و پادهای اساطیری و استعاری دارند و با ایجاد هاله‌های معنایی، هسته نظام گفتمانی در روایت را تقویت و حمایت می‌کند، بهره گرفته است.

هدف و ضرورت از انجام پژوهش، بررسی این موضوع است که چگونه پادگفتمان‌های دینی - آیینی، اسطوره‌ای، پادهای استعاری در روایت‌ها و متن جامعه حضور دارند و در هر دوره تاریخی با توجه به اوضاع سیاسی - اجتماعی همان عصر، چگونه مسائل دینی و اسطوره‌ای - حماسی به یاری نویسنده آمده و در تقویت و حمایت گفتمانی‌های مورد نظر نویسنده تأثیر می‌گذارند. از این رو پژوهشگران با توجه به اهمیت نقش و کارکرد این گونه پادگفتمان‌ها در رمان جزیره سرگرانی، به بررسی این مختصه ویژگی بارز در این اثر دانشور پرداخته‌اند. روش بررسی به این صورت است که نخست واژه‌ها و تعابیر دربردارنده پادها گردآوری شده و پس از طبقه‌بندی براساس موضوعات مذکور (دینی - آیینی، اسطوره‌ای، استعاری و پادهای مرتبط با سوگند خوردن)، مشخصات متن در پیکره پژوهش ارائه و تفسیر شد.

در این پژوهش سعی بر آن است به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

۱. در گفتمانی‌های سیاسی - اجتماعی موجود در رمان جزیره سرگردانی از

چه شگردها و ترفندهایی برای ارتباط با مخاطب استفاده شده است؟

۲. نویسنده از چه نوع پادهایی برای متقاعد کردن مخاطب استفاده کرده است؟

۳. پادهای مورد بررسی چه تأثیری بر مخاطب و نوع نگرش او ایجاد می‌کند؟ و یا اینکه دارای پیام ویژه‌ای هستند؟

۲. پیشینه پژوهش

- داودی مقدم و همکاران (۱۳۹۶)، «نقش پادگفتمان‌ها در تحلیل گفتمانی سوره کُهِف (واکاوی داستان‌های یاران غار و خضر و موسی)؛ در این پژوهش، پادگفتمان‌ها در سوره کُهِف تحلیل و تبیین می‌شوند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این سوره مشتمل بر برخی از ویژگی‌های معنایی از قبیل عینیت‌سازی از طریق گسترش گفتمان و داستان‌پردازی، ارجاع محوری، برجسته‌سازی با کهن‌الگو، خرق عادت و تمثیل و به‌کارگیری مناسب و شایسته پادهایی از قبیل پادهای ناظر ساز، مؤلفه‌ای و... است.

- کنجوری و همکاران (۱۳۹۸)، «ساخت تلمیح در غزل نو»؛ در این مقاله گونه‌های گسترش تلمیح در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی، منوچهر نیستانی، محمدرضا شفیعی کدکنی، محمدعلی بهمنی، حسین منزوی و قیصر امین‌پور بررسی شده است. نتایج نشان می‌دهد که تلمیحات به‌کار رفته در غزل نو، ساختار متنوعی دارد و به گونه‌ها و شیوه‌های مختلفی چون تلمیحات موازی، مُلَمَّح، تلمیح ساختاری، تلمیح مناظره‌ای یا مناظره تلمیحی و... جلوه‌گر است که برخی از این گونه‌ها، کم‌سابقه یا بی‌سابقه است. سیمین بهبهانی، در قیاس با دیگر شاعران مورد بحث، ساخت متنوع‌تری به تلمیحات بخشیده است. پس از سیمین، خلاقیت‌های منزوی در خور توجه است.

- مدرسی و کاظم‌زاده (۱۳۸۹)، «انواع تلمیح در غزل‌های حسین منزوی و سیمین بهبهانی»؛ این پژوهش بر آن است تا انواع تلمیحات را در غزل‌های این دو شاعر، مورد

بررسی قرار دهد. نویسندگان به این نتیجه دست یافته‌اند که کاربرد نسبتاً وسیع انواع تلمیحات در غزل حسین منزوی و سیمین بهبهانی، از یکسو موجب خلق معانی تازه می‌شود و از سوی دیگر نقش مهم و مؤثری را در خیال‌انگیزتر کردن و همچنین غنی ساختن تصاویر شعری آن‌ها ایفا می‌کند.

- پورحیدر بیگی و کلاهیچیان (۱۳۹۷)، «تأملی بر کارکرد معنایی و بلاغی تلمیح در غزل سعدی»؛ یافته‌های این تحقیق حاکی از آنند که برجسته‌ترین گونه‌های تلمیح در غزل سعدی عبارت‌اند از: اشارات و قصه‌های قرآنی - روایی؛ به‌ویژه ماجرای پیامبران، تلمیحات تاریخی - داستانی (ماجراهای عاشقانه‌ای که جنبه داستانی آن‌ها غالب است) و اشارات اساطیری - حماسی.

- عالی محمودی و همکاران (۱۳۹۶)، «بررسی تلمیح و اقتباس مضامین قرآنی و احادیث نبوی در مثنوی نه سپهر امیرخسرو دهلوی»؛ این مقاله با هدف معرفی ابعاد قرآنی این اثر و آشنایی علاقه‌مندان با آثار ادبی الهام گرفته از وحی الهی و احادیث نبوی فراهم آمده است.

با توجه به جست‌وجوهای صورت گرفته در زمینه کارکرد معنایی «پادگفتمان‌های دینی، اساطیری - استعاری» در پاره‌روایت‌های انتقادی رمان جزیره سرگردانی به ندرت مورد توجه منتقدان رمان قرار گرفته است. از این رو پرداختن به این مقوله در این رمان می‌تواند فتح بابی برای ورود به اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی دانشور و چگونگی انعکاس این اندیشه‌ها در زبان او باشد.

۳. چارچوب نظری

«گفتمان یکی از مفاهیم پایه‌ای است که در دانش‌های گوناگون همچون زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، علوم اجتماعی، علوم سیاسی، تاریخ علم و... کاربردی بسیار گسترده دارد. توجه به این مفهوم در رویکردهای مختلف از جمله نشانه - معناشناسی گفتمانی،

به‌ویژه در مباحث ادبی امروز، دریچه‌های تازه به روی نقد و موضوعات آثار ادبی گشوده است» (رضایی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۵).

۳ - ۱. گفتمان و ارتباط آن با پادگفتمان (سازه‌های معناپرداز)

برای گفتمان معانی گوناگونی وجود دارد که با توجه به کاربرد آن در حوزه‌های مختلف علمی، می‌توان نقش و کاربرد خاصی برای آن در نظر گرفت. این مفهوم که در تئوری‌های معاصر به یکی از پیچیده‌ترین و بحث‌برانگیزترین مسائل تبدیل شده، به گفتهٔ تئون ون‌دایک مفهوم آن مانند مفاهیمی چون زبان، ارتباط، تعامل، جامعه و فرهنگ، اساساً مبهم است، در علوم مختلف به گونه‌ای طراحی شده است که گویی بدون وجود آن امکان درک و راه‌یابی به عمق مسائل علمی امکان‌پذیر نیست و گفتمان حاکم بر هر بحث علمی، خود تعیین‌کنندهٔ بخشی از هویت آن است و بدون آن نمی‌توان واقعیت مسائل را به گونه‌ای که باید باشند، درک کرد (ون‌دایک، ۱۳۸۲، ص. ۱۵). البته علی‌رغم همهٔ اختلاف نظرهای موجود در تعریف گفتمان، می‌توان گفت که مفهوم آن از یک طرف به محصول مادی متجلی در متن و از طرف دیگر در فرایند ارتباط مرتبط است. به عبارت دیگر، اگر متن یک محصول مادی و دیداری است، گفتمان یک فرایند ارتباطی و شنیداری محسوب می‌شود و اصولاً مفهوم گفتمان به شکل جدی با زبان و ساختارهای زبانی و فرازبانی عجین است (ر.ک. بشیر، ۱۳۸۴، ص. ۸).

پیشوند «پاد» در لغت به معنای پاسبان، نگهبان و حامی، دوام و ثبات، سامان‌بخشیدن و دارندگی، شستن و پاک‌کردن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل پاد). «پادگفتمان عموماً پاره‌گفتارهایی حمایتی است که ساختار آن‌ها متأثر از مؤلفه‌هایی همچون فرهنگ، آداب و سنن قومی و تباری، شرایط خاص زمانی و مکانی، دینی، آیینی و اساطیری است» (سجادی‌فر و پرنیان، ۱۴۰۱، ص. ۱۹۰). بدین ترتیب، پادگفتمان‌ها در متون گوناگون

نمودهای متفاوتی دارد که در شکل‌گیری آن‌ها در متن‌ها، عوامل گوناگونی تأثیر می‌گذارد که مهم‌ترین آن‌ها «استفاده از موتیف‌ها با بن‌مایه‌های دینی، آیینی، اسطوره‌ای، ملی و سنتی است که همین سبب تمیز خوب و بد، خیر و شر، تعالی و سقوط و... می‌گردد و هم [در عین حال] راهی برای ایجاد دیوار دفاعی و چتر حمایتی می‌باشد» (شعیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۷).

۴. تحلیل داده‌ها

«اصطلاحاتی نظیر پادسازی، هاله‌سازی، مجاب‌سازی و... در مباحث تحلیل گفتمان به کار می‌روند، در برخی جنبه‌ها ساز و کارهایی مشابه دارند که آن‌ها را در یک ردیف معنایی و کاربردی قرار می‌دهد. پادسازی با استفاده از راه‌های مختلفی صورت می‌گیرد. در نگاهی کلی می‌توان پادها را به دو دسته اصلی پادهای کنشی و پادهای شوشی تقسیم کرد. کنش فرایندی است هدفمند که در آن کنشگر با برنامه‌ای مشخص و از پیش تعیین شده، که مبتنی بر استدلال و منطق است، در مواجهه به دنیای پیرامون خود قرار می‌گیرد و در نهایت عملی و فعلی تحقق می‌یابد» (رضایی، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۸).

شوش از مصدر شدن به دست می‌آید، توصیف‌کننده حالتی از حالت‌های گفته‌پرداز است که در ارتباط با دنیا پدیدار می‌شود. لازم به یادآوری است که کنش و شوش با یکدیگر رابطه‌ای تعاملی دارند، چنان‌که گاهی کنش می‌تواند مبنای ایجاد شوش قرار گیرد و گاهی نیز شوش می‌تواند راه را بر کنش باز کند (ر.ک. شعیری، ۱۳۸۸، صص. ۱۴-۱۵). پادگفتمان‌های دینی، ملی، اسطوره‌ای و... درگفتمان‌های سیاسی - اجتماعی موجود در رمان جزیره سرگردانی - با توجه به اینکه موتیف‌های اصلی شکل‌دهنده پادگفتمان‌ها در این رمان، بیش از هر چیز از فرهنگ عامه برخاسته است - در این

رمان نمود ویژه‌ای دارد. این‌گونه پادها و هاله‌های معنایی را در جزیره سرگردانی می‌توان به چهار دسته پادهای دینی و آیینی (پادهای مرکزی، آیات قرآن، احادیث)؛ پادهای اسطوره‌ای، پادهای استعاری و پادهای مرتبط با سوگند تقسیم کرد. در ادامه پژوهش، برای روشن شدن مباحث مطرح‌شده، گونه‌های مختلف پادها در جزیره سرگردانی از لحاظ کارکرد معنایی، تحلیل و واکاوی شده‌اند:

۴ - ۱. پادهای دینی و آیینی

۴ - ۱ - ۱. پادهای مرکزی

در جزیره سرگردانی گاهی به مضامینی برمی‌خوریم که بارها و بارها تکرار شده است؛ به این نوع پادگفتمان، «پادگفتمان مرکزی» گفته می‌شود. به عبارتی دیگر پادگفتمان مرکزی، اشارت و نمودی است که در آثار یک نویسنده دایم دور می‌زند و تکرار می‌شود و یا بسامد تکرار آن مسئله در بین اشارات دیگرش کاملاً چشمگیر و قابل توجه است. به نظر می‌رسد پادگفتمان‌های مرکزی، با ناخودآگاه نویسنده در ارتباط هستند و به طور غیرمستقیم بیان‌گر علاقه‌ها، نفرت‌ها، خواسته‌ها و ناخواسته‌های نویسنده هستند. البته این نکته اهمیت دارد که «پادگفتمان‌ها هرگز در مرکزیت یک گفتمان نیستند، بلکه کارکرد و نقش پادگفتمان این است که گفتمان مرکزی را تضمین نمایند. به گونه‌ای که سبب جلب اعتماد، رضایت، جذب هر چه بیشتر گفته‌خوان گردد» (شعیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۲). یکی از منابع مهمی که دانشور در ارکانه گفتمان‌های - بالاحص گفتمان‌های انتقادی - خود از آن بهره برده، قرآن کریم است؛ نویسنده از میان پادگفتمان قرآنی، به کرات به داستان حضرت یوسف اشاره کرده است. لازم به یادآوری است که در سراسر پژوهش حاضر، تمامی ارجاعات مربوط به کتاب «جزیره

سرگردانی» اثر سیمین دانشور (۱۳۷۲) می‌باشد. لذا در ارجاعات مربوط بجز نمونه نخست، در سایر شواهد مثال، تنها به شماره صفحات اکتفا کرده و از ذکر سال چاپ پرهیز شده است.

– به جدم قسم روح خانم نوریان از تلفن من خبر ندارد. خانم نوریان دبیر ادبیات دبیرستان‌های پایتخت هستند و ترا قابل نمی‌دانند که حتی جواب سلامت را بدهند. عشرت می‌گوید: چاخان نکن. می‌دانم کجاش می‌سوزد؟ پسرش نه قهرمان بود و نه در راه مصدق شهید شد. از این دبیر ادبیات پرس آن کدام امام بود که در بغداد خرس خوردش؟ امام نبود پیغمبر بود، بغداد نبود کنعان بود. خرس نبود. گرگ بود، و تازه گرگ او را نخورد. برادرهایش شایع کردند که... (دانشور، ۱۳۷۲، ص. ۱۱۰-۱۱۱).

اشاره دارد به داستان حضرت یوسف و برادرانش: لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِّلسَّائِلِينَ ﴿٧﴾ إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِمَّا نَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٨﴾ اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهَ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِن بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ ﴿٩﴾ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْفَوْهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ ﴿١٠﴾ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ ﴿١١﴾ أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿١٢﴾ قَالَ إِنِّي لِيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ ﴿١٣﴾ قَالُوا لَئِن أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّا إِذًا لَّخَاسِرُونَ ﴿١٤﴾ فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَاجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٥﴾ وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ ﴿١٦﴾ قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ ﴿١٧﴾ وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبِرْ جَمِيلًا وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾

– هستی باز ورق می‌زند: حُسن مدت‌ها ناکجاآباد به انتظار بود تا یوسف آفریده گشت. حُسن روانه شد و در یوسف درآویخت، آنچنان که جا برای عشق نماند.

عشق با نومییدی به حزن، برادر مهتر، روی آورد که در بیابان حیرت بود. حزن گفت: ما هر دو در خدمت حُسن بودیم و خرقه از او داریم. پیر ما اوست. اکنون تدبیر آن است که هر یک به طرفی رویم و به سلوک و ریاضت پردازیم تا بار دیگر توفیق خدمت مراد بیابیم. پس حزن به کنعان نزد یعقوب رفت...

... و یعقوب همه چیز خود را به او بخشید و حتی سواد دیده به او ارزانی داشت و صومعه تن خود را بیت‌الاحزان نام نهاد. عشق به مصر رفت و نشان منزل عزیز بازپرسید و از حجره زلیخا سر درآورد.

... اما عشق به هر کس جا ندهد و به هر دیده روی ننماید، و اگر جایی خواهد فروآید، اول حُزن را بفرستد تا خانه خالی کند و از آمدن آن سلیمان خبر دهد. پس عشق فرود آید و پیرامون خانه بگردد. ناهمواری‌ها را خراب و نادرستی‌ها را راست نماید. آنگاه قصد درگاه حُسن کند، پس چون عشق به ما استعداد وصل می‌دهد باید بدان تسلیم شویم (ص. ۶۳).

اشاره دارد به بیت‌الاحزان و حضرت یعقوب: قَالَ لَا تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ﴿٩٢﴾ اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٩٣﴾ وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعَيْرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَا أَنْ تُفَنِّدُونِ ﴿٩٤﴾ قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ ﴿٩٥﴾ فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٩٦﴾

از دیگر پادگفتمان‌های قرآنی که دانشور بارها به آن اشاره دارد، داستان‌های گوناگون مرتبط با آدم و حوا است. این داستان‌ها از دیرباز در نوشته‌های نویسندگان بازتاب گسترده‌ای داشته‌اند. بخش‌های مختلف و متنوع این داستان از جمله: آفرینش آدم بر صورت خداوند، پذیرش بار امانت الهی، جای دادن آدم در بهشت، خلقت آدم از خاک و یا درخت ممنوعه از جمله بن‌مایه‌های ادبی، دینی و دستمایه‌های نویسندگان

بوده است. بازتاب گسترده این موضوع در رمان جزیره سرگردانی دانشور دیده می‌شود. اینک جلوه‌ها و جنبه‌های مختلف داستان آدم در رمان دانشور مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است:

یکی از آیات مهم قرآن در خصوص داستان آفرینش آدم (ع)، آیه امانت است که برای آن مصادیق گوناگون ذکر شده است. در سوره احزاب آمده است: *إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا* (۷۲)؛ علامه طباطبایی در تفسیر این واژه می‌گوید: «امانت چیزی است که نزد شخص دیگری به ودیعه می‌سپارند تا او آن را برایشان حفظ کند و بعداً به آن‌ها بازگرداند و این امانت مذکور در آیه چیزی است که خداوند به انسان به ودیعه سپرده تا او آن را به درستی حفظ کند؛ سپس همانطور که تحویل گرفته بود، به خدا بازگرداند» (طباطبایی، ۱۳۷۱، ص. ۳۴۸). بسیاری از مفسران «امانت الهی» را به معنای تکلیف و اطاعت تفسیر کرده‌اند و برخی دیگر برآنند که مراد از امانت، طاعت است (ر.ک. شیخ مفید، ۱۴۱۴، ص. ۴۲۲-۴۲۴). این آیه از دیگر مصادیقی است که مورد توجه دانشور قرار گرفته است:

- از اصطلاح بار امانت خوشم می‌آید. واقعاً بار امانت چیست که آسمان و زمین و کوه‌ها بر دوش نگرفتند و انسان پذیرفت؟ آیا انسان از نادانی قبولش کرد؟ و همین جهالت موجب شد که به فضل و علم دست بیابد؟ و این ظلم که بر خود کرد از همه عدل‌ها برتر بود؟ عده‌ای می‌گویند که بار امانت «اندوه» است، چرا که خداوند انسان را از گلی شبیه گل سفالگران با اشکی که چهل سال فرشتگان ریختند، آفرید. پس خمیرمایه آدمی غم است. مولانا بار امانت را به آزادی و اختیار نیز تعبیر کرده. یک نظر دیگر هم دارد و آن اینکه بار امانت عشق است که انسان را به وادی ایمن می‌رساند (ص. ۴۸).

میوه ممنوعه و رانده شدن آدم از بهشت

پس از آفرینش آدم و حوا خداوند به آن دو اجازه می‌دهد از تمامی مواهب و نعمت‌های بهشت استفاده نمایند و تنها از نزدیک شدن به یک درخت، آنان را بر حذر می‌دارد و توصیه می‌کند تا از فریب شیطان دوری کنند. برخلاف توصیه‌های پرورگار این اتفاق می‌افتد و طبق آیات الهی، فریب‌دهنده کسی نیست جز شیطان. و همین اشتباه باعث رانده شدن آن‌ها از بهشت می‌شود. چنین مضمونی در رمان جزیره سرگردانی آمده است:

– احمد گنجور با برس‌هاش به گندم و عدس سبز شده اشاره کرد و گفت: سبزه علامت وفور نعمت و باروری است. سمنو از جوانه گندم آماده می‌شود و می‌دانید که گندم مقدس‌ترین گیاهان است. اولین غذایی است که آدم خورد. موری خندید و گفت: آدم حوا را گول زد و حوا را شیطان گول زده بود و خدا هر سه را از بهشت بیرون کرد (ص. ۱۲۸).

اشاره دارد به سوره اعراف: وَ يَا آدَمُ اسْكُنْ أَثْتَ وَ زَوْجَكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَ كَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٩﴾ فَوَسَّسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَاتِحِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَينِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ ﴿٢٠﴾ وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ ﴿٢١﴾ فَدَلَاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَاتِحُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَمَا الشَّجَرَةِ وَأَقُلُّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿٢٢﴾ قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٢٣﴾ قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَتَنَاعٌ إِلَى حِينٍ ﴿٢٤﴾

۴ - ۱ - ۲. یادگفتمان اشارت به آیات قرآن

گفتمان قرآنی یکی از گفتمان‌های مسلط و پرقدرت در ساحت فرم و معنا در عرصه‌های گوناگون است. تلمیح به آیات قرآن در سراسر رمان «جزیره سرگردانی» دیده می‌شود. قصه‌های مربوط به زندگی پیامبران، «نام انبیای قرآن کریم، اشخاص» (زرین‌کوب، ۱۳۶۷، ص. ۲۰۰، به نقل از مدرسی، ۱۲۸، ص. ۱۳۸۹). آیات قرآنی از جمله تلمیح‌حاتی هستند که در این رمان کاربردی چشمگیر دارند.

- جوان قصاب را ببین که کم‌فروشی کرده... مرد روحانی که کنار جمع ایستاده بود، گفت: ویل للمطففین... وای بر کم‌فروشان.
هستی به دست بریده جوانمرد قصاب نگاه می‌کرد که مثل پرنده گوشه‌ای افتاده بود. از مچ دست قصاب خون می‌چکید (ص. ۱۹۱).

اشاره دارد به سوره للمطففین و کم‌فروشان: وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ ﴿١﴾ الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ ﴿٢﴾ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ ﴿٣﴾ أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ ﴿٤﴾ وای بر کم‌فروشان! آنان که چون از مردم کالایی را با پیمانانه و وزن می‌ستانند، تمام و کامل می‌ستانند، و چون برای آنان پیمانانه و وزن کنند، کم می‌دهند. آیا اینان یقین ندارند که حتماً برانگیخته می‌شوند؟

- سلیم راست نشست و چشم به او دوخت. انگار دیگر پروای حلال و حرام دست از سرش برداشته بود. آن نگاه چنان عمیق و تبار می‌نمود... صدایش هم همان حالات را منعکس می‌کرد، گفت: خدا عشق و امید هم هست: همانطور که سعدی نقل کرده از رگ گردن به ما نزدیک‌تر است، ما را می‌کشاند و از کشش او شوق وصال در ما انگیزته می‌شود... حبل الوریث (ص. ۳۷).

حبل الوریث اشاره است به آیه ۱۶ سوره ق: وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْمَا تَوْسُوسًا بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ﴿١٦﴾ همانا انسان را آفریدیم و همواره آنچه را

که باطنش (نسبت به معاد و دیگر حقایق) به او وسوسه می‌کند، می‌دانیم، و ما به او از رگ گردن نزدیک‌تریم.

- و سلیم هستی را این طور تسلی داد: من از روی عمد دفترچه‌ام را جا گذاشتم تا بخوانیدش. شما گفتید نخوانده‌اید...

- بزرگواری نکنید، بدتر است.

- شما هم مرا ایده‌آلیز نکنید.

و سلیم دلجویی کرد: هستی خانم نازنین، همه ما معجونی هستیم از ضعف‌ها و قدرت‌ها، هیچکس مطلق نیست.

هستی اشکش را فروخورد و گفت: نامردها و بی‌شرف‌ها شرّ مطلقند.

- باشد، ولی فقط خدا مبری از هرگونه خطایی است. خدا نیک مطلق است

(ص ۸۸).

مبراً بودن خداوند از هرگونه عیب و نقص در آیه زیر به وضوح دیده می‌شود:

- سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (اسراء، ص. ۱)؛ منزّه و پاک است آن [خدایی] که شبی بنده‌اش [محمد (صلی الله علیه وآله وسلم)] را از مسجدالحرام به مسجدالاقصی که پیرامونش را برکت دادیم، سیر [و حرکت] داد، تا [بخشی] از نشانه‌های [عظمت و قدرت] خود را به او نشان دهیم؛ یقیناً او شنوا و داناست.

- سلیم گفت: هستی خانم آنقدر ناامید نباشید.

هستی پرسید: امیدوار به چی؟

سلیم گفت: امیدوار به خدایی که فراگیر است (ص. ۳۶).

ناامیدی از رحمت خداوند از بدترین گناهان به‌شمار می‌آید. از این رو خداوند متعال در آیات بسیاری در قرآن از رحمت خود و امید داشتن به او بارها و بارها سخن

گفته است: قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿يوسف: ۸۶﴾ يَا بَنِي آدَهْبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ ﴿۸۷﴾

۴ - ۱ - ۲. یادگفتمان اشارت به احادیث

در رمان جزیره سرگردانی تلمیح به احادیث به ندرت دیده می‌شود. یکی از این احادیث، مربوط به خلق آدم است. مضمون حدیث «خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى الصُّورَةِ الَّتِي صَوَّرَهَا فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ» یعنی: خداوند آدم را بر همان صورتی که در لوح محفوظ تصویر کرده بود، آفرید. در متون مختلف دینی وجود دارد که برای اولین بار در آموزه‌های تورات ذکر شده است. در عهد عتیق آمده: و خداوند گفت آدم را صورت ما و موافق و شبیه خود بسازیم... پس آدم را به صورت خود آفرید، و نر و ماده‌اش کرد و به او برکت داد (ر.ک. صمدانیان و آقادی، ۱۳۹۶، ص. ۶۶). عین القضاة همدانی نیز اینچنین نقل کرده است: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ وَ أَوْلَادَهُ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ». از نام‌های او یکی مصور باشد که صورت‌کننده باشد، اما من می‌گویم که او مصور است، یعنی صورت نماینده است» (محمودآبادی، ۱۴۰۱، ص. ۲۵۱). این مضمون در رمان جزیره سرگردانی نیز به کار رفته است:

- هستی که رفت، مادر بزرگ با خود گفت: خوب پیرزن، حالا خودت ماندی و کله خشک خودت. بارها شنیده‌ام که تنهایی صفت خداست، خوب، این صفت به خدا می‌برازد و بس. منم که بنده‌ای از بندگان اویم، طاقت می‌آورم. مگر خدا مرا به صورت خود نیافریده؟ مگر نور خود را در دل به ودیعه نگذاشته؟ (ص. ۹۵)

۴ - ۱ - ۳. پادگفتمان اشارت به داستان امامان

نویسندگان زیادی در بیان عقاید و افکار خود از مفاهیم و اسطوره‌های دینی، به‌ویژه اسطوره‌های شیعی، بسیار بهره گرفته‌اند. در دهه ۱۳۵۰ اصطلاحات مذهبی و اسلامی در نوشته‌های بسیاری از نویسندگان رواج یافته است. حادثه کربلا در این بین، بیشتر از حوادث دیگر مطرح شده است. نویسندگان با بیان رشادت‌ها و فداکاری‌های امام حسین و یارانش، روحیه جانبازی و شهادت‌طلبی را بین مردم رواج می‌دهند و آنان را از زندگی با ذلت و تحت ستم و سلطه دیگران بر حذر می‌دارند. به طور کلی می‌توان گفت هر کدام از مفاهیم مذهبی در این دوره بهانه‌ای است تا نویسنده به اوضاع ایران اشاره و از آن انتقاد کنند. دانشور بارها از داستان امامان در ایجاد تصاویر خود بهره گرفته است و هر بار از زاویه خاص به آن‌ها می‌نگرد. برای مثال برای بیان گفتمان‌های مربوط به ایدئولوژی «عدالت‌خواهی و مبارزه با ظلم و ستم» از برخی بارزهای حماسه عاشورا که جوهر آن مبارزه با ظلم و ستم است، بهره گرفته است. راوی مهم‌ترین و پرهیجان‌ترین رخداد‌های داستان را با استفاده از چارچوب تئاتری یا نمایشی بازنمایی می‌کند. او با اشاره‌های مستقیم به جنبه دراماتیک تعزیه و نیز صحنه‌آرایی دراماتیک در فضای ادبیات روایی، به نوعی از میراث عاشورا استفاده کرده و از این طریق، سبب افزایش میزان تأثیرگذاری متن یا ارتباط آن با خواننده می‌شود:

- شمایل‌خوان رسیده بود به صحرای کربلا. پرده روی شمایل تمامی کنار رفته بود. چند خیمه... حضرت زین‌العابدین سر روی متکا گذارده، زیر چادر خوابیده، حضرت علی‌اکبر سر روی زانوی حضرت امام حسین گذارده. گرد سر آن حضرت هاله‌ای است نورانی‌تر از هر هاله دیگر در شمایل. حضرت زینب با نقاب سفید، زن‌های دیگر شمایل هم همه نقابدار - روبنده‌مانندی تا روی سینه - زنی نوزادی را در بغل گرفته و هستی از توضیح شمایل‌خوان می‌فهمد که نوزاد حضرت

علی اصغر است. و حالا کربلای واقعی با توصیف مرد روحانی: شب عاشورا است. آقام امام حسین بر سر تپه ایستاده، خطاب به پیروانش می‌فرماید: شما بروید. من و خاندانم می‌مانیم. سراج را می‌کشم تا شرمساری نبرید. مرد روحانی به پیشانی می‌زند و می‌گوید: اما حق با تو بود امام... امام که خواست چراغ را خاموش بکند، دوندگان در تاریخ نگذاشتند، چراغ همچنان روشن ماند. امام گفت: آخر شما زن و بچه دارید یکی از دونده‌ها رو به جمع گفت: نروید، نروید، حق با اوست، ما که همه می‌میریم چرا در راه حق نباشد؟ و رو به امام گفت: امام تو که می‌دانستی، چرا به ما نگفتی؟ چرا؟

سیمین گفت: کسی که پای حرف حَقش بایستد، تاریخ را مسخر می‌کند...
... و آخرین صحنه: کله‌های بی‌تن - تنهای بی‌سر - اسب‌های نصفه شده - شترهای دو نیمه شده - سر امام بر سر نیزه (صص. ۱۹۳ - ۱۹۴).

۴ - ۱ - ۴. توسل به ائمه اطهار و قرآن، اسلام و مهدویت انقلابی

همراه شدن و پیوند خوردن به نزدیک‌ترین انسان‌ها به خداوند متعال و در نتیجه آن، آسان و روان شدن مسیر سیر و سلوک معنوی در زندگی فردی و اجتماعی و توسل به ائمه اطهار و اهل بیت (ع) برای برآورده شدن خواسته‌ها و حاجات مادی و معنوی از مهم‌ترین آثار و برکات توسل به ایشان است. گاهی اولیای الهی را واسطه قرار می‌دهیم و برای گره‌گشایی در زندگی به ایشان توسل می‌کنیم. در واقع ائمه اطهار و اهل بیت (ع) بین انسان‌ها و خداوند نقش مکمل و واسطه‌گری دارند. علاوه بر شفاعت بندگان نزد خداوند، وسیله‌ای برای تقرب و نزدیکی به ذات اقدس باری تعالی هستند. مسئله توسل در آیات قرآن ریشه دارد. در سوره مائده اینچنین آمده است: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿مائده: ۳۵﴾؛ ای اهل

ایمان! از خدا پروا کنید و دست‌آویز و وسیله‌ای [از ایمان، عمل صالح و آبروی مقرران در گاهش] برای تقرّب به سوی او بجوید؛ و در راه او جهاد کنید تا رستگار شوید. همچنین امام علی (ع) در نهج‌البلاغه فرموده‌اند: بهترین چیزی که به وسیله آن می‌توان به خدا نزدیک شد، ایمان به خدا و پیامبر او و جهاد در راه خدا است که قلّه کوهسار اسلام است.

- وقتی پا می‌شد تا سراغ دوچرخه یا سه‌چرخه‌ای برود، دست به کمرش می‌گذاشت و با حالی شگفت می‌گفت: مشکل‌گشایی یا علی... تیمور خان برای گل روی او و تنها برای او می‌خواند:
آنکس که ترا شناخت/ یا مولاعلی/ جان را چه کند؟/ علی علی/ اطفال و عیال و خانمان را چه کند؟/ علی علی علی/ دیوانه تو هر دو جهان را چه کند؟/ یا مولا علی (ص. ۱۰۱-۱۰۲).

- شمایل‌خوان به بنای مربع شکل سیاهی اشاره کرد که علم سیاهی بالای آن بود و نقش دو پای برهنه در کنارش و گفت که قدمگاه است، و به پیشانی زد و گفت: هر حاجتی که می‌خواهی از آقایم ابوالفضل بخواه و آواز سر داد: عباس علی عباس، ما رو به تو آورده‌ایم، از بهر خدا عباس، این غم ز دلم بردار (ص. ۱۹۱).
زبان قوی‌ترین ابزار ارتباطی است و نقش‌های مختلفی دارد که نقش ترغیبی یکی از آن‌هاست (یاکوبسن، ۱۳۸۱، ص. ۳۱ به نقل از شادمهر و کاظمی، ۱۴۰۰، ص. ۲۲۴). در متن زیر دانشور بارها به غرب‌گرایی، شیطان‌زدگی و ایدئولوژی‌زدگی اشاره کرده است؛ او قرآن، اسلام انقلابی، عرفان، مهدویت انقلابی و فرار از تجدّدخواهی به سبک غربی را راه‌هایی از این مصائب - شیطان‌زدگی و ایدئولوژی‌زدگی - می‌داند. تکرار این پدیده نشان‌دهنده شیفتگی نویسنده به جنبه‌ای از واقعیت و نشان‌گر این است که اینجا کانون مبارزه ایدئولوژیک نویسنده است.

- سلیم گفت: ما خودمان منبع الهام داشته‌ایم و داریم.
 مادر بزرگ گفت: مقصودشان قرآن و اسلام و عرفان است.
 و سلیم افزود: اسلام انقلابی، مهدویت انقلابی. این نوع دین‌داری فرار از
 تجددخواهی به سبک غربی یا مدرنیسم ولنگار است
 - هستی ادامه داد: اما آدم تمام عقاید را حتی از معشوقش، در بست قبول نمی‌کند.
 زنش سیمین از «ایدئولوژی زدگی» حرف می‌زند، می‌گوید تمام کشورهای جهان
 سوم، حتی کشورهای غربی ایدئولوژی زده‌اند. می‌گوید برداشت درست سیاسی
 داشتن بله، اما ایدئولوژی زده بودن نه؛ از هر نوعش....
 سلیم جدی شد: کانسپشن درست سیاسی داشتن، بله؛ اما ایدئولوژی مذهبی را
 انکار کردن، نه. بیشتر مردم دنیا مذهبی هستند....
 سلیم لبش را گزید و گفت: درد بشریت فرا رسیدن عصر انفورماتیک نیست. درد
 بشریت شیطان‌زدگی است، هستی خانم نوریان.
 توران خانم گفت: شیطان نفس اماره است (صص. ۳۱ - ۳۳).
 سلیم گفت: شیطان فردی داریم و شیطان جمعی. در دوره ما شیطان جمعی است،
 تمام کره ارض را فرا گرفته، بشر امروز خودش را خدا می‌داند. اینهم خودش نوعی
 شیطان‌زدگی است. راه رستگاری، مهدویت انقلابی است.

۴ - ۲. شخصیت‌های اسطوره‌ای و ملی

اساطیر همواره برای مقصود و هدفی معین ساخته می‌شوند. شاعر و نویسنده با
 بهره‌گیری از پایه اسطوره، فرهنگ گذشته را بازآفرینی می‌کند، اسطوره‌ها می‌توانند
 برگرفته از حقایق تاریخ یا برگرفته از چهره‌های افسانه‌ای باشند. «اگر با دقت به مطالعه
 تاریخی پردازیم، خواهیم دید که مسئله هویت و ذهنیتی که ایرانیان برای خودشان قائل
 می‌شدند، در قالب همان داستان‌های اسطوره‌ای قبل از اسلام وجود داشت. یکی از

عوامل مهم تداوم بخش تاریخ سیاسی، دولت و فرهنگ ما ایرانی‌ها وجود این اسطوره‌ها بود» (احمدی، ۱۳۸۳، ص. ۳). اساطیر بیانگر الگوهای برتر و انسان‌های آرمان‌گرا هستند. «یکی از خصایص اسطوره این است که در آن همچون مدینه فاضله، بشر دنیایی برتر و بالاتر از این دنیا می‌جوید» (اردلان جوان، ۱۳۶۸، ص. ۴۸).

رمان‌نویسان در دوره‌های مختلف، به انعکاس شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه خویش پرداخته‌اند. از این رو در تحلیل گفتمان هر رمان، پیوندی میان زبان، ایدئولوژی، فرهنگ و تاریخ می‌توان یافت و برای درک لایه‌های هر رمان، ابتدا باید به ریشه‌های تاریخی آن نظر کرد. بازگشت به اسطوره‌ها در رمان معاصر و چرایی و چگونگی آن، مقوله‌ای مهم است که در این جا تنها به دو موضوع آن اشاره می‌شود؛ یکی اعتقاد کهن ایرانیان به برتری ایران بر دیگر نقاط جهان است که در *اوستا* و متون پهلوی بسیار آمده است (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۹ - ۱۹۱). ایران‌گرایی در ایران باستان که بعدها شکل ناسیونالیسم افراطی به خود می‌گیرد، تجربه سال‌های مهاجرت، تسخیر ایران و پیروزی دولت ماد بر امپراتوری آشور و سپس پیروزی‌های پی‌درپی و هزار سال حکومت بر بخش بزرگی از جهان باستان بوده است (همان، ص. ۱۹۱). نمود این ایران‌گرایی در دوران معاصر که دیگر خبری از شکوه و عظمت ایران باستان نیست، تکیه بر اساطیر دوران طلایی تاریخ ایران است. یکی دیگر از دلایل بازگشت خودآگاه و ناخودآگاه به اسطوره‌ها در دنیای مدرن را شاید بتوان این‌گونه توضیح داد که در وضعیت پرمخاطره دنیای امروز، مردم به تدریج درمی‌یابند که همه وجوه زندگی در معرض خطر قرار دارد و به همین دلیل، خیالات فرافکنی‌ساز ایشان از حیطة قدرت‌های زمینی و تحت کنترل آن‌ها بالاتر می‌رود و به فضای ستارگان می‌رسد، یعنی همان

افلاکی که زمانی منزلگاه خدایان، در مقام اربابان سرنوشت آدمی بودند (ر.ک. پاینده، ۱۳۹۰، ص. ۳۵ به نقل از مرادی، ۱۳۹۴، ص. ۹۱).

نویسندگان در استفاده از مضامین و روایت‌های اسطوره‌ای از نظر کمی و کیفی رویکردی ثابت و ایستا ندارند، زیرا «هر نسلی آن‌ها را براساس نیازها، باورها و گاه انگیزش‌های ایدئولوژیک خود دریافت و تأویل می‌کنند» (میرعابدینی، ۱۳۸۶، ص. ۳۴۲). بازنویسی اسطوره‌ها در قالب رمان را باید در راستای نگرش نویسنده و تأثرات سیاسی - اجتماعی معاصر تحلیل کرد. دانشور برای فرار از کلیشه‌ای شدن و تکرار مضامین اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، برای انسجام ساختاری و برجسته کردن داستان خود از تمامی ظرفیت‌های فرهنگی، ملی و قومی نظیر اسطوره بهره گرفته است. او برای اصالت بخشیدن به اثرش، بازآفرینی و بازسازی تاریخی و اسطوره‌ای را برگزیده است. اغلب اساطیر مطرح شده در جزیره سرگردانی، اسطوره سیاسی و مربوط به مصائب اجتماعی - سیاسی (برای مثال: آزادی خواهی و عدالت طلبی شخصیت‌هایی چون بابک خرم‌دین و امام حسین و امام علی) است. اسطوره سیاسی،

در پی شناخت سازوکارهای ذهنی حاکمیت‌های سیاسی است؛ شناختی که نمی‌توان آن را در قالب‌های تنگ زمانی و مکانی محدود کرد. اسطوره‌های سیاسی از دیدگاه انسان‌شناسی، تداومی منطقی در سراسر تاریخ بشر هنری دارند؛ تداومی که ظهور و تحول اشکال هنری و اساطیری را به صورت دائمی با اشکال زیستی از یکسو و با اشکال سیاسی از سوی دیگر پیوند می‌دهد (فکوهی، ۱۳۹۲، ص. ۹۵-۹۵).

دانشور در برخی موارد، برای بیان گفتمان‌هایی چون عدالت‌جویی، آزادی‌خواهی، غرب‌ستیزی، مبارزه با شکاف طبقاتی، به طور خودآگاه و ناخودآگاه از داستان‌های اسطوره‌ای بهره گرفته است. نویسنده از سویی برای ایجاد زمینه‌های تفکر و تعمق درباره مفاهیمی چون غرب‌زدگی و عدالت‌جویی و از سویی دیگر برای ترغیب و تشویق

مخاطب برای به دست آوردن آرمان‌هایی نظیر آزادی از این پادها استفاده کرده است. در مثالی که در زیر آورده شده، راوی (هستی: از شخصیت‌های اصلی رمان) با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه و تلاش افراد برای به دست آوردن آزادی و ... چنین اسطوره‌ای را بیان می‌کند. به گونه‌ای می‌توان گفت دانشور با استفاده از راهبرد شخصیت‌پردازی، متن اسطوره‌ای بابک خرم‌دین را گفتمان‌سازی کرده است. نبرد بابک و کشته شدن او می‌تواند تکراری از مصادیق اسطوره‌ای و جنبه‌های ایدئولوژیک گفته‌پرداز باشد که به تحقق هدف گفتمان و آگاهی انتقادی ختم شده است.

- روزی روزگاری مردی بود به نام بابک خرم‌دین و اسبی داشت به اسم قره‌قاشقا. بابک یک سر و گردن از مردم زمانه‌اش بلندتر بود و آرزوهای بزرگ داشت. این را هم می‌دانست که قدرت‌ها همیشه وجود دارند و بیشترشان هم زورگو هستند، با این حال باید یکنفر از جایی شروع بکند و از ترس، شهادت بیافریند و از ناامیدی، امید و از شکست، دلاوری و از اسارت، آزادی و اگر او این بذر را بیابد...

بابک آرزو داشت مردم هم‌وطنش را که اسیر ظلم خلیفه بغداد بودند آزاد کند. خلیفه دلش از کینه بابک لبریز شد و با خود گفت: کاری کنم که هیچ تنابنده‌ای در قلمرو من هوس آزادی به سرش نزند. بابک را به بارگاه خلافت آوردند و خلیفه لباس غضب پوشید و دستور داد بند از بندش جدا کنند. اول یکدستش را بریدند و بابک دست دیگرش را زیر خون‌ها می‌گرفت و به صورت می‌مالید تا در برابر دشمنان زردرویی نکشد. بابک کشته شد. قاتلش، جوشق در سامره سوار بر قره‌قاشقا شد. اسب او را برداشت و چهارنعل تاخت و تاخت تا رسید به سبلان. جوشق را جوری بر سبلان کوفت که تکه‌تکه شد. اما بشنوید از قره‌قاشقا که از غصه بابک آنقدر اشک ریخت تا استخر آت گلی پر آب شد و قره‌قاشقا خودش را در اشک‌هایش غرق کرد. مردم تبریز هنوز که هنوز است شب‌های جمعه دور

استخر جمع می‌شوند، بلکه اسب رستاخیز کند و بابک هم سوارش باشد (ص. ۳۱۲-۳۱۳).

جنبش‌های اجتماعی از مباحث اساسی در نظریه‌های انقلاب‌اند که به‌واسطه همین اهمیت، نظریه‌های مختلف کوشیده‌اند آن‌ها را توضیح دهند. یکی از مهم‌ترین این نظریه‌ها، نظریه محرومیت نسبی است. قیام سیاه‌جامگان به دنبال جلب حمایت گروه‌های فرودست انجام گرفت و با تمسک به آن در برخی شعارهای خود، سطح انتظارات ارزشی طبقات اجتماعی را بالا برد. این در حالی بود که با برآمدن عباسیان، سطح توانایی ارزشی مردم تغییر چندانی پیدا نکرد و دچار سرخوردگی و محرومیت نسبی شدند. این وضع منجر به شورش‌هایی بر ضد خلافت عباسیان شد که شورش بابک خرم‌دین بادوام‌ترین آن‌ها بوده است (آزغ و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۹).

«محققان برای این جنبش، زمینه‌ها و دلایل متعددی همچون: تقسیم قلمرو خلافت بین امینو مأمون از سوی هارون الرشید که زمینه آشفستگی سیاسی خلافت را فراهم ساخت، تسلط بیگانگان بر اراضی بومیان (زرین‌کوب، ۱۳۶۷، ص. ۶۸)، تبدیل اعراب بصری و کوفی به اشرافی زمیندار در آذربایجان (ر.ک. رمضان‌زاده، ۱۳۸۱، ص. ۹۱)، تساهل مذهبی ناشی از سقوط دولت ساسانی که به ظهور مجدد فرقه‌های زیرزمینی کمک کرد و ... ذکر کرده‌اند» (پوراحمدی و کریمی، ۱۳۹۵، ص. ۵۷).

از دیگر داستان‌های اسطوره‌ای مطرح‌شده در رمان جزیره سرگردانی دانشور، قصه دختر نارنج و ترنج است. «قصه دختر نارنج و ترنج که در فهرست تیپ‌های جهای قصه‌های شفاهی با کد جهانی ۴۰۸ ثبت و شناخته شده، یکی از قصه‌های مشهور ایرانی است که بن‌مایه‌های اسطوره‌ای دارد» (موسوی و اسپرغم، ۱۳۸۹، ص. ۲۳۳). بن‌مایه مرگ و بازایی معشوق یا همسر شاهزاده که در دل میوه‌ها جای دارد، یادآور اسطوره ایزدگیاهی یا شهیدشونده است.

- هستی طرح اولیه را روی فیبر کشید - بی‌هیچ اندیشه قبلی - ناخودآگاهش، غریزه‌اش و درونش را آزاد گذاشت و هر سه دست به یکی کردند. درختی که از بار ترنج‌ها سر فرودآورده، در مرکز. درخت‌های لخت یا کم‌برگ، درخت نارنج و ترنج را احاطه کرده‌اند. بر سر هر درخت بچه دیوی نشسته و به درخت نارنج و ترنج چشم دوخته. دیوی زیر درخت نارنج و ترنج خوابیده است، دیو دیگری بالای سرش نشسته، دیو کوچک‌تری پای دیو خوابیده را چسبیده (ص. ۱۹۷).

دانشور در مواردی، هستی را «دختر نارنج و ترنج» خطاب می‌کند و به مضمون این داستان اسطوره‌ای اشاره دارد:

- سلیم که آمد، بسته خرید را روی صندلی گذاشت. هستی، آتشی شده بود. وسوسه شده بود همانجا پیاده شود که سلیم ماشین را به راه انداخت. سکوت، تا سلیم گفت: واقعاً آنجا جای شما نبود، هستی فکر کرد، از حالا تحمل کردن... سلیم گفت: ای دختر نارنج و ترنج از من نرنج (همان، ص. ۷۵).

از سوی دیگر، نارنج و ترنج نیز با باورهای مردمی، آیین‌های کهن و اساطیر در پیوند هستند. در گذشته ترنج و نارنج نزد عامه نماد نیک‌بختی، بهروزی و باروری شمرده می‌شده به همین دلیل این میوه‌ها در رسوم خواستگاری و ازدواج کاربرد داشته است. گزینش و کاربرد نارنج و ترنج در این رمان، بی‌علت نیست، بلکه با باورهای عامه درباره این میوه‌ها و نقش آن‌ها در آیین و اساطیر ارتباط دارد. با توجه به این باورها درباره نارنج و ترنج و دقت در کاربرد آن‌ها در آیین و رسوم همسرگزینی و ازدواج، انتخاب دانشور کاملاً آگاهانه بوده است.

- سلیم که آمد پاکتی دست هستی داد و پشت فرمان نشست.
هستی اول یک شیشه کوچک از پاکت درآورد که رویش برچسب زده شده بود...
و بعد میوه‌ای درآورد که شبیه بالنگ بود. پرسید: بالنگ است؟

- نه ترنج است. رفتم از گلخانه چیدم. گلدان به آن بزرگی با آن همه شاخ و برگ، امسال فقط همین یکی را داده بود.
 راه که افتادند، سلیم پرسید: قصه نارنج و ترنج را بلدید؟
 - در بچگی هایم، مهرماه خانم دو سه بار برایم گفته...
 هستی ترنج را بوید و به گونه فشرد (ص. ۴۴).

۴ - ۳. پادهای استعاری

«استعاره‌ها نقش مهم و در خور توجهی در بیان روایت‌های انتقادی مربوط به ایدئولوژی‌های سیاسی و اجتماعی دارند.» (نویسنده با کاربرد استعاره، از معنای تثبیت شده و عادی نشانه‌های زبان عبور می‌کند و در موقعیتی خطرناک و حساس، موفق به تولید معنا می‌شود. در نظام نشانه - معناشناسی، یکی از کارکردهای مهم استعاره ترمیم است) (رضایی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۴۰). دانشور توسط فرایند «مدل‌سازی و تبیین استعاری» بسیاری از استعاره‌های دشوار را براساس مفاهیم ساده‌تر و عینی‌تر و برجسته‌سازی ویژگی‌های مشترک مفاهیم توضیح می‌دهد. و توسط این مدل‌سازی فرایند فهم آن‌ها را آسان می‌کند. در مثال زیر، گفته‌پرداز فرایند اقناع مخاطب را با مقدمه‌ای کلی آغاز می‌کند. گفته‌پرداز برای گفتمانی که پیش رو دارد، از آغاز چتری حمایتی باز می‌کند و قدم به قدم گفته خود را با انواع پادها پشتیبانی می‌کند؛ چنان‌که برای رسیدن به مقصد نهایی با مقدمه‌چینی و نتیجه‌گیری‌های متوالی، سعی در اقناع هر چه تمام‌تر گفته‌یاب دارد. گفته‌پرداز فرایند گفتمانی خود را با پادی استعاری از جنس عناصر طبیعت بیان می‌کند. گردنه در این مثال استعاره‌ای از سختی‌های و مشکلات است. دانشور مانند دیگر احزاب سیاسی در تلاش است مخاطبان خود را متقاعد کند که سختی‌ها و مشکلات زودگذر هستند و در صورتی قابل تحمل هستند

که آدمی بداند در آینده‌ای محقق‌الوقوع این سختی‌ها به اتمام می‌رسند؛ در غیر این صورت به هیچ عنوان قابل تحمل و توجیه شدن نیستند و نمی‌توان از آن‌ها دفاع کرد. چند مؤلفه و ازگانی دیگر نیز سبب برجستگی معنایی در این عبارت شده است. با توجه به بافت موقعیتی رمان و ایدئولوژی‌های سیاسی - اجتماعی مطرح شده در آن، کاربرد کلماتی نظیر حوصله، اطاعت، تحمل، ناتوانی از جوش آوردن، باعث نمایان‌تر و برجسته‌تر شدن این مفاهیم ایدئولوژیکی می‌شوند و اینجاست که گفته‌پرداز توسط پادسازی استعاری، احساسات خود را به نمایش می‌گذارد و عاطفه زخم‌خورده خود را با کاربرد چنین صفاتی به مخاطب القا می‌کند.

اتوبوس از گردنه حیران خود را به سختی بالا می‌کشید. گردنه پشت گردنه. طرف راستشان مرز شوروی بود. از آستارا به بعد قرارگاه‌های پاسداران مرزی، در ارتفاع و مشرف بر هر دو مرز، از جلو چشم‌های هستی می‌گریختند. هر پاسداری در یک اتاقک، دوربین در دست یا بر چشم. اما کلمات حوصله، اطاعت، تحمل، ناتوانی از جوش آوردن، از ذهن هستی نمی‌گریخت. هستی حالش بهم خورد و در گردنه بعدی عق زد. مراد حوله خودش را از ساکش درآورد و رو به راننده گفت که نگه‌دارد. راننده پرسید: سر این سربالایی؟ می‌خواهی همه را به کشتن بدهی؟ صدای یک مسافر به گوش هستی نوید داد: سه تا گردنه دیگر مانده. می‌رسیم به اردبیل، عیال منم همیشه دلش آشوب می‌شود. اگر ابهام واقعیت تنها سه گردنه طول بکشد و آدم به مقصد برسد، می‌شود تحمل کرد. اما واقعیت‌های دنیای پیرامون هستی چنان پیچیده‌اند که حتی کلام از پشیمان بر نمی‌آید، نمی‌شود توجیه‌شان کرد، و نه می‌توان ازشان دفاع کرد؛ وای به روزی که نتوانیم تحملشان کنیم (ص. ۱۸۲).

۴ - ۴. پادسازی با سوگند خوردن

نام‌ها از نظر تاریخی، اسطوره‌ای و فرهنگی عناصری مهم، قدرتمند و حتی مقدس به شمار می‌آید تا جایی که در اسطوره‌های آفرینش، بسیاری از اقوام معتقدند آفرینش با کلمه (نام) و سخن آغاز می‌شود (کاسیرر، ۱۳۸۷، ص. ۱۵. به نقل از پرنیان، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۳). نام‌ها دارای قدرت هستند و به زبان آوردن آن‌ها قدرت صاحب نام را در اختیار فرد می‌گذارد (همان، ص. ۱۰۹). این نوع پادگفتمان دارای کارکرد تضمینی - القایی برای مؤلفه کنش است که در قصه‌های عامیانه کوتاه ایرانی به دو شکل یادکرد نام خدا و یادکرد نام پیامبران و اولیا نمود یافته است. قسم خوردن در رمان دانشور بارها به کار رفته است و یادآور این نکته‌ها از سوره نور هستند: وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ أُمِّرْتُمْ لَيَخْرُجَنَّ قُلٌ لَّا تَفْسِمُوا طَاعَةَ مَعْرُوفَةً إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿۵۳﴾ و با سخت‌ترین سوگندهایشان به خدا سوگند خوردند که اگر به آنان [برای بیرون رفتن به سوی جهاد] فرمان دهی حتماً بیرون می‌روند، بگو: سوگند نخورید، [آنچه بر شما واجب است] اطاعت پسندیده است [نه سوگند]، به یقین خدا به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است. برای مثال در رمان جزیره سرگردانی، حضور و نام‌بردن از ائمه و ... در حین فرایند کنشی، ضمن القای نوعی تقدس برای کنش، گویی بخشی از قدرت خداوند را برای کنش، از آن وام می‌گیرد. اینک نمونه‌هایی از این نوع پادگفتمان‌ها ذکر می‌شود:

- مامان عشی سر به گوش کشور گذاشت و پچ‌پچ کرد و کشور بلند گفت: «به روح رسول الله گفتمش، گفت: باشد برای عیدیش» (همان، ص. ۱۲).
- حاجی معصومه می‌گوید: به مکه‌ای که رفتم، حجرالاسود رسوایم کند، اگر دروغ بگویم. خانم لوطی است. حرف ندارد (همان، ص. ۵۴).

- تلفن زنگ زد: تورانجان گفت: هر که هستی به خاطر خدا قطع نکن. پا شدنش آسان نبود. پای راستش خواب رفته بود. دست‌ها را روی دسته صندلی گذاشت و یا علی گفت و چهار دست و پا از ایوان به اتاق خواب رفت (همان، ص. ۱۰۴).

رمان جزیره سرگردانی که اکثر از گفتمان‌های کنش‌محور استفاده شده، پادسازی سوگند خوردن بیشتر برای برجسته‌سازی و تأکید گفتمان، افزایش باور مخاطب و تأیید نهایی فعل است. این نوع پادگفتمان راه‌کاری برای حمایت و تقویت ارزش‌های پیشنهادشده گفتمانی تلقی می‌شود. در این حالت، گفتمان از ناحیه گفتمانی دیگر حمایت می‌شود و به استحکام حضور خود یقین می‌بخشد.

۵. نتیجه

پادگفتمان‌ها با موتیف‌های دینی و اسطوره‌ای از پربسامدترین گونه‌های پادگفتمان در رمان جزیره سرگردانی هستند که نمودی چشمگیر دارند. دانشور در این رمان از آیات قرآنی، احادیث و اساطیر و... تأثیر گرفته است. یکی از بهین مشخصه‌های نوشتاری دانشور آنکه وی با آگاهی از فرهنگ اسلامی، توانسته است در موارد مقتضی از آیات قرآن، احادیث معصومان، اساطیر و داستان‌های حماسی الهام بگیرد، گفتار خود را هرچه زیباتر، دل‌انگیزتر جلوه دهد. بهره‌گیری از پادگفتمان‌های ادبی و اشاره مستقیم و غیرمستقیم به آیات و مفاهیم قرآنی از ویژگی‌های قلم اوست. در واقع الگوی اصلی نویسنده در آثارش قرآن است. او از آیات قرآن در زمینه مدح و ستایش خداوند، آموزش نکته‌های اخلاقی و اسلامی نتیجه‌های کاربردی در زندگی بهره گرفته است. دانشور به انعکاس شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه خویش پرداخته و پیوندی میان زبان، ایدئولوژی، فرهنگ و تاریخ ایجاد کرده است. به‌طور کلی می‌توان پادهای مطرح‌شده در رمان سیاسی - اجتماعی جزیره سرگردانی (بالاخص پادهای اسطوره‌ای)

را به‌عنوان پاره‌هایی از مبارزات اجتماعی و ترفندهایی برای بیان اهداف ایدئولوژیک مدّ نظر نویسنده قلمداد کرد. این نوع نگرش، تأثیرات اجتماعی گفتمان بر آینده را مورد تأکید قرار خواهد داد؛ این قسم از پادها عملکردی حمایتی دارند و برای دفاع و پشتیبانی و تأکید در کنار هسته گفتمان در پاره‌روایت حاضر می‌شوند. دانشور برای مخالف با غرب‌زدگی، در حالی که برخی از شخصیت‌ها پیروی از غرب و تقلید از آن را تنها راه‌هایی از مشکلات می‌دانند، به کار بردن آیات قرآنی، فرهنگ ایرانی اسلامی را یادآور می‌کند و یا برای مفهوم عدالت‌خواهی از داستان بهرام خرم‌دین و حماسه عاشورا بهره گرفته است. او توسط این شگرد موجب تقویت و حمایت گفتمان‌های انتقادی می‌شود.

منابع

قرآن

- آزغ، م.، الهیاری، ف.، و کجیاف، ع. ا. (۱۳۹۹). تبیین جامعه‌شناختی علل پیوستن طبقات اجتماعی به شورش بابک خرم‌دین بر ضد عباسیان (با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی تد رابرت گر). *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۳۱، ۱۰۹ - ۱۴۰.
- احمدی، ح. (۱۳۸۳). *هویت ملی ایرانی؛ ویژگی‌ها و عوامل پویائی آن*. تهران: مؤسسه مطالعات ملی. تمدن ایرانی.
- اردلان جوان، ع. (۱۳۶۸). *تجلی شاعرانه اساطیر و روایات مذهبی در اشعار خاقانی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بشیر، ح. (۱۳۸۴). *تحلیل گفتمان دریچه‌ای برای کشف ناگفته‌ها*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

پاینده، ح. (۱۳۹۰). *اسطوره‌شناسی و مطالعات فرهنگی: تبیین یونگ از شکل‌گیری اسطوره‌های مدرن*. مجموعه مقالات اسطوره و ادبیات. تهران: سمت.

پاینده، ح. (۱۳۸۱). سیمین دانشور، شهرزادی پسامدرن. *متن‌پژوهی ادبی*، ۱۵، ۵۷ - ۸۲.
پوراحمدی، ح.، و کریمی الوار، ک. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی جامعه‌شناسی دین کارل مارکس و کارکس وبر با تأکید بر جنبش بابک خرم‌دین. *مطالعات تاریخ فرهنگی*، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، ۲۸، ۴۹ - ۷۴.

خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۸). *سخن‌های دیرینه (مجموعه مقالات درباره فردوسی و شاهنامه)*. به کوشش ع. دهباشی. تهران: افکار.

دانشور، س. (۱۳۷۲). *جزیره سرگردانی*. تهران: خوارزمی.
رضایی، ر.، و همکاران (۱۳۹۶). بررسی و تحلیل کارکرد پادگفتانی نامه‌های نیمایوشیج. *زبان و ادبیات فارسی*، ۱۲، ۱۳۳ - ۱۵۴.

زرین‌کوب، ع. (۱۳۶۷). *تاریخ مردم ایران*. تهران: امیرکبیر.
سجادی‌فر، و.، پرنیان، م. (۱۴۰۱). کارکرد پادگفتان‌های دینی و آیینی (رفتارهای پشتیبان)؛ مطالعه موردی قصه‌های عامیانه کوتاه ایران. *روایت‌شناسی*، ۱۱، ۱۸۹ - ۲۱۸.

شادمهر، م.، و کاظمی، ف. (۱۴۰۰). *نشانه‌شناسی و جایگاه روایت‌های اسطوره‌ای در تبلیغات، بازاریابی و برند سازی*. *روایت‌شناسی*، ۹، ۲۲۳ - ۲۵۷.

شعیری، ح. ر. (۱۳۹۷). *نشانه‌شناسی دیداری، نظریه و کاربرد*. تهران: سخن.
شعیری، ح. ر.، و آریانا، د. (۱۳۸۸). *راهی به نشانه - معناشناختی سیال*. تهران: علمی و فرهنگی.
شیخ مفید، م. (۱۴۱۴ه.ق). *الاختصاص*. بیروت: دارالمفید.

طباطبایی، سید م. ح. (۱۳۷۱). *رساله انسان قبل الدنيا*. قم: دارالزهرا.
عبدالله، ع. (۲۰۰۲). *التفکیکیه، اراده الاختلاف و سلطه العقل*. دمشق: دار الحصاد.

فکوهی، ن. (۱۳۹۲). *انسان‌شناسی هنر (زیبایی، قدرت، اساطیر)*. تهران: ثالث.
کاسیرر، ا. (۱۳۶۲). *افسانه دولت*. تهران: خوارزمی.

متس، ج. و همکاران (۱۳۸۹). *نظریهٔ رمان: رمان پسا مدرن: غنی شدن رمان مدرن؟*. ترجمهٔ حسین پاینده. تهران: نیلوفر.

محمودآبادی، ا.، ستوده، غ.، باباصفری، ع. ا. (۱۴۰۱). بررسی داستان آفرینش حضرت آدم و حوا در متون منظوم فارسی؛ با تأکید بر سده‌های دهم تا سیزدهم. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۶۳، ۲۴۳ - ۲۶۶.

مرادی، ن. و حسینی، م. (۱۳۹۴). کارکرد اسطوره در گفتمان پسااستعماری رمان فارسی (با تحلیل سه رمان سووشون، رازهای سرزمین من، اهل غرق). *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۳۷، ۸۹ - ۱۱۶.

موسوی، م. و اسپرغم، ث. (۱۳۸۹). نقد اسطوره‌شناسی قصهٔ «دختر نارنج و ترنج» و بررسی پیش‌زمینه‌های کاربرد نارنج، ترنج و انار در این قصه. *نقد ادبی*، ۱۱ و ۱۲، ۲۳۳ - ۲۵۵. میرعابدینی، ح. (۱۳۸۷). *صدسال داستان‌نویسی ایران*. تهران: چشمه.

ون‌دایک، ت. (۱۳۸۲). *مطالعاتی در تحلیل گفتمان*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها. هاتفی، م. (۱۳۹۹). *عبور از گفتمان*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. همدانی، ع. (۱۳۴۱). *تمهیدات: مقدمه و تصحیح، تحشیه و تعلیق ع. عسیران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

یاکوبسن، ر. (۱۳۸۰). *زبان‌شناسی و شعر شناسی*. ترجمهٔ ک. صفوی. در *ساخت‌گرایی، پیاساخت‌گرایی و مطالعات ادبی*. به کوشش ف. سجودی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

References

Quran

Abdullah, A. (2002). *Separation, the will to disagree and the rule of reason*. Dar al-Hasad In Persian.

Azgh, M., Al-Hayari, F., Kajbaf, A.A. (2019). Sociological explanation of the causes of social classes joining Babak Khorramdin's rebellion against the Abbasids (with emphasis on Ted Robertger's theory of relative deprivation). *Islamic history and civilization*, 31, pp. 109-140.

- Ahmadi, H. (1383). Iranian national identity; Its characteristics and dynamic factors. *Institute of National Studies*. Iranian civilization.
- Ardalan Javan, A. (1368). *Poetic expression of religious myths and legends in Khaqani's poems*. Astan Quds Razavi.
- Bashir, H. (2005). *Discourse analysis is a window to discover the unsaid*, 4th edition. Imam Sadegh University Press.
- Cassirer, E. (1362). *The myth of the government*. Kharazmi. In Persian.
- Daneshvar, S. (1372). *Jaziresargardani*. Kharazmi.
- Fakuhi, N. (2012). *Anthropology of art (beauty, power, mythology)*. second edition. Third.
- Hatefi, M. (2019). *Crossing the discourse*. First edition. Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Karajki, M. (1410 AH). *Kenz al-Faadi*. First Edition. Dar al-Zhakhar.
- Kilini, M. (1407). *enough fourth edition*. Dar al-Katb al-Islamiyeh.
- khaleghimotlagh, J. (1388). *Old words (a collection of articles about Ferdowsi and Shahnameh)*. By the efforts of Ali Dehbashi. Third edition. Afkar.
- Metts, J. and others. (1389). *Theory of the novel: Postmodern novel: Enrichment of the modern novel?* Translated by H.Payandeh. First Edition Nilofar.
- Moradi, N., Hosseini, M. (2014). The function of myth in the post-colonial discourse of the Persian novel (with the analysis of three novels by Sushun, Razahi Sarzemen Man, Ahl Ghareq. *Research on Persian Language and Literature*. 37th issue. pp. 116-89.
- Mirabedini, H. (2010). *One hundred years of Iran's story writing*. Fifth Edition. Cheshme.
- Mahmoudabadi, A., Sotoudeh, Gh., Babasafari, A. (2022). *Examination of the hands of creation of Adam and Eve in Persian verse texts; with an emphasis on the 10th to 13th centuries*. Stylistics of Persian poetry and prose (Bahar Adeb). 63, pp. 243-266.
- Mousavi, M., Spargham, S. (2010). *Criticism of the mythology of the story "The Girl of Orange and Pomegranate" and examining the backgrounds of the use of orange, orange and pomegranate in this story*. literary criticism Q3,11&12, pp. 233-255.

- Payandeh, H. (2011). *Mythology and Cultural Studies: Jung's Explanation of Modern Myth Formation*. A collection of articles on mythology and literature. Third edition. Side.
- Payandeh, H. (2002). SiminDaneshvar, Postmodern Shahrzadi. *Literary research text*, 15, pp. 57-82.
- Pourahmadi, H., Karimi Alvar, K. (2015). Comparative study of the sociology of religion by Karl Marx and Karx Weber with an emphasis on the Babak Khorram Din movement. *Studies of cultural history, research journal of the Iranian History Association*. seventh year Number twenty eight. pp. 49-74.
- Rezaei, R. and others. (2016). Investigation and analysis of anti-discursive function of Nimayoshij's letters. *Persian Language and Literature*, 82, pp. 133-154.
- Sajjedi far, V., Parniyan, M. (2022). The function of religious and ritual counter-discourses (supportive behaviors); A case study of Iranian short folk tales. *Narrative Science*, 11, pp. 189-218.
- Shadmehr, M. and Kazemi, F. (2021). Mythological symbolism and the place of mythological narratives in advertising, marketing and branding. *Narrative Science*, 9, pp. 223-257.
- Shairi, H.R. (2017). *Visual semiotics, theory and application*. Ch2. Sokhn.
- Shairi, H.R., & Aria, D. (2009). *A way to fluid semiotics*. Scientific and Cultural.
- Sheikh Mufid, M. (1414 AH). *Specialization*. Dar al-Mufid.
- Tabatabai, Seyyed M. (1992). *Treatise on human beings before the world*. Dar al-Zahra.
- VanDyke, T. E. (2003). *Studies in discourse analysis, first edition*. Media Studies and Research Center. In Persian.
- Yacobsen, R. (2001). *Linguistics and Poetics*. Translation of K.Safavi in constructionism, post-constructionism and literary studies. By the efforts of Farzan Sojodi.: Islamic Propaganda Organization. In Persian.
- Zareen Koob, A. H., (1988), *History of the People of Iran*. Amir Kabir.